

Józef Ziemczonok

Uniwersytet Warszawski

Przyczynek panslawizmu w kontekście ideologii państwowej współczesnej Białorusi

Панславизм в контексте государственной идеологии современной Беларуси

Аннотация: Республика Беларусь (РБ) за последние двадцать лет прошла путь от становления государства на руинах „империи зла” и суверенного развития до попадания в ловушку предьдущей эпохи и сползания к неотогалитарному реваншу, продолжающемуся по сей день, сопровождающемуся реанимированной зомбирующей аудиовизуальной пропагандой в псевдосоветском стиле, характерной для идеологии современного белорусского государства. В эклектической государственной доктрине современной Беларуси, в том числе – в сегменте „промывания мозгов” населения, заметны и панславистские нотки, приобретшие её специфическую национальную окраску, сопровождающуюся акцентированием своеобразного культа личности президента. Идея консолидации славян снова пользуется успехом в определенных кругах в РБ, которая нередко представляется СМИ как «самая славянская страна». Нынешняя пропаганда создаёт картину уникальности белорусского государства и его места в мире. Используя миф о мучениях и страданиях народа Беларуси на протяжении всей его истории, масс-медиа муссируют идею самопожертвования и мессианизма, заключающихся в защите и спасении всей восточно-европейской цивилизации. Согласно этой концепции, в течение многих лет белорусское государство было западным форпостом всей русско-славянской цивилизации и защищало её от вражеской агрессии со стороны Запада. И сегодня Беларусь остаётся единственной страной, которая ему не подчиняется, сохраняя свою исключительную политическую систему и оставаясь верным союзником России, которая является матерью славянства. Только современная Белая Русь не изменила идее единства славянских народов, стремясь возродить мощную славянскую державу, более того: Беларусь является лидером восточно-европейской цивилизации. Надпись на рекламных щитах в Минске: "Вместе – мы Беларусь" (ранее – "Беларусь и Россия вместе"), – создает иллюзию, что Беларусь в этом государственном дуэте доминирует. Однако основным составляющим элементом нового белорусского panslawizmu является прославление „бацькі” – ещё одного „отца народа”. Хотя в учебниках трудно найти термин „культ личности”, тем не менее, в библиографических списках фамилия Лукашенко почти всегда находится, а на первом месте и даже перед ссылками на *Конституцию* и *Всеобщую декларацию прав человека*. Современная белорусская идеология ещё более персонафицирована, чем коммунистическая. В главном „катехизисном” издании пропагандистских опусов *Основы идеологии...* прямо сказано, что Наполеон недооценивал значение идеологии в развитии государства – в отличие от Лукашенко. Постоянно подчеркивая роль президента в жизни общества, СМИ приписывают ему сверхъестественные, божественные качества. Красноречие одного из брестских чиновников-подхалимов породило такую словесную жемчужину: «Лукашенко чуть выше Бога».

Двадцать лет спустя после распада СССР РБ политически и экономически по-прежнему остаётся под протекторатом РФ, „либеральной империи”, реализующей кремлевскую доктрину ликвидации иностранного влияния на постсоветском пространстве, где, как и раньше, доминируют культ сильнейшего, насилие, страх и мафия. Беларусь под давлением России «эффективно» препятствует наступлению европейской цивилизации на своей территории, используя panslawistское прикрытие. Московская акция *III Рим* (= „собирание русских земель”) снова набирает силу, в чем активно помогает минский вассал-президент.

Słowa kluczowe: mit, białoruski etnocentryzm, personalizm, serwilizm

Białoruś, którą Tadeusz Konwicki nazywał *Dobroruś*, jest jednym z najbardziej interesujących miejsc w Europie: fascynujące unikatowe krajobrazy na łonie dziewiczej przyrody, ukrywającej ślady pierwotnego człowieka z czasów prawie trzydziestu tysięcy lat temu oraz – oryginalne zabytki kultury na rozdrożu głównych szlaków komunikacyjnych kontynentu. Obfite, ponad milenijne dzieje europejskiej cywilizacji Białorusinów, świadectwem których jest ta ziemia, uwarunkowali ogromną rolę narodu białoruskiego w dziejach tej części świata: między Wschodem a Zachodem, między Rosją a Polską. Współczesna Ruś Biała: *Terra Incognita* według Sokrata Janowicza, słynnego pisarza polskiego pochodzenia białoruskiego czyli – dzisiejszy twór państwowy potomków dawnych Rusinów i Litwinów – Republika Białoruś (RB) ma swe historyczne urodziny, tzn. powstała 27 lipca 1990 r., kiedy to była proklamowana jej niepodległość i jest „rówieśnikiem” innych „młodych” europejskich państw.

W tym ostatnim dwudziestolecu kraj przeszedł szlak od powstania na gruzach Związku Sowieckiego i suwerennego rozwoju w pierwszej połowie lat 90. XX wieku do pułapki poprzedniej epoki w okresie późniejszym: ku spełnieniu do neototalitarnego rewanżu, który trwa do dziś z reanimowanej w 2003 r. i wspartej przez audiowizualną propagandą według wzoru pseudo-sowieckiej ideologii państwa białoruskiego¹. Pozostaje to w sprzeczności nawet z konstytucją, która zakazuje istnienia jedynej tego typu ortodoksji. Firmom i instytucjom państwowym (a pracujące w nich mają roczne kontrakty) i prywatnym, które zatrudniają ponad 300 osób (w gospodarstwach rolnych limit to 150), lokalne administracje narzuciły „zastępców kierowników do spraw ideologicznych”. W mniejszych ideologią zajmują się kadrowcy. Ich obowiązkiem jest m.in. prowadzenie regularnych zajęć z „politinformacji”, na których wyjaśniają załogom znaczenie bieżących wydarzeń w polityce, a zwłaszcza doniosłość wystąpień A. Łukaszenki. Muszą też dbać o gazetki ściennie, a w bogatszych firmach o „izby ideologiczne”. Komórki ideologiczne pracują w organach władzy na wszystkich szczeblach: w obwodowych mają po 15 – jak ich nazywa władza – „komisarzy” czy „politruków”, w rejonowych – od trzech do sześciu. Wszyscy, nawet najwyżsi rangą, urzędnicy mają obowiązek regularnie oświecać ideologicznie mieszkańców przypisanych im regionów. Nie dotyczy to jedynie prezydenta. Ale akurat za nim Białorusini zatęsknić nie mają okazji, bo A. Łukaszenka codziennie wypełnia większą część wszystkich telewizyjnych programów informacyjnych i w każdym z nich po kilkanaście minut żywym słowem rozsiewa ziarno „prawdy”. Zajęcia z politinformacji wróciły też do szkół. „Ideologia państwa białoruskiego” stała się obowiązkowym przedmiotem na uczelniach. Wydawane w sporych nakładach, przy tym bardzo drogie podręczniki są napisane belkotliwą nowomową, pełne odsyłaczy do klasyków materializmu dialektycznego, zachwyty nad

¹ Filmy propagandowe: „Дорога в никуда”, pokaz miał miejsce na kanale BT 13 maja 2004 r.; „Конспирология” (premiera – wrzesień/ październik 2004); „Новейшая история” (XI/XII 2004).

osiągnięciami ZSRR i napaści na idee zachodnie. W całej eklektycznej doktrynie państwowej, w tym, w segmencie „prania mózgow” współczesnej Białorusi można też dostrzec i nutki panslawistyczne o specyficznym zabarwieniu krajowym czyli właściwie całkowitym zawłaszczaniem jej meritum na rzecz kultu jednej osoby. Od lat 90. XX wieku idea konsolidacji Słowian cieszy się na nowo zainteresowaniem pewnych środowisk i w RB przedstawiana jest niekiedy jako najbardziej słowiański kraj świata. *Białoruski słownik polityczny* autorstwa W. Szynkaroja i S. Ramanawej (w języku białoruskim) panslawizm definiuje w sposób następujący:

ПАНСЛАВІЗМ / panslawizm / Pan-Slavism – 1) тэрмін, уведзены ў 1840-х гг. аўстра-венгерскімі нацыяналістычнымі дзеячамі для абзначэння нацыянальна-вызваленчай барацьбы славянскіх народаў; 2) плынь у расійскай грамадскай думцы другой паловы XIX ст. Зарадзілася як рэакцыя на паражэнне Расіі ў Крымскай вайне 1853–1856 гг. У аснове – ідэя карэннага адрознення славянскіх народаў ад іншых народаў Еўропы, вывад аб неабходнасці саюза славянскіх народаў на чале з Расіяй (але без Польшчы, якая, на думку panslawistaў, згубіла славянскі характар і цягнуцца да Захаду). Ідэі panslawizmu развівалі Н.Я. Данілаўскі, Н.Н. Страхаў, А.І. Кошалеў. Як палітычная плынь panslawizm захапіў частку бюракратычных і ваенных вярхоў (граф Н.П. Ігнацьеў, князь В.А. Чаркаскі, генералы М.Г. Чарняеў, М.Д. Скобелеў, Р.А. Фадзееў). У канцы XIX ст. ідэалогія panslawizmu перажыла крызіс і падзенне, некаторае ажыўленне – напярэдадні Першай сусветнай вайны як рэакцыя на ўзмацненне германскай экспансіі².

W czolowym „katechizmowym” wydaniu tego kształtu literatury, oczywiście, w języku rosyjskim, autorstwa, Jadwigi Stanisławowny Jaskiewicz *Основы идеологии белорусского государства. Вопросы и ответы* (Мінск 2004), która we wstępie wyraźnie podkreśliła, że Napoleon nie doceniał znaczenia ideologii w rozwoju państwa, a *wot* Łukaszenka – da, a więc, czytamy:

В чем смысл и значение идей panslawизма? В последнее время все чаще слышен призыв к *единению славян*, который зародился в глубине веков. Объединительная программа всех славян, т. е. восточных, южных и западных (европейских), католиков, православных и др., именуется *panslawизмом*. Еще во времена Московской Руси, в царствование Алексея Михайловича, появились идеи и попытки такого объединения. Panslawянские идеи поддерживал известный русский дипломат XVII столетия Афанасий Ордын-Нащекин, подчеркивая необходимость тесного союза с Польшей, призывая к объединению двух мощных государств и двух конфессий – католиков и православных. Позже, рассматривая различия исторических путей других славянских народов (болгар, сербов, чехов и др.), К. Леонтьев дополнил понятие «славизм» понятием

² В. В. Шынкaroў, С. П. Раманава, *Беларускі палітычны слоўнік*, „Адукацыя і выхаванне”, Мінск 2011, s. 304. Patrz również: В. А. Мельник, *Политические идеологии*, „Вышэйшая школа”, Мінск 2009, s. 308.

„Panslawizm – 1) termin wprowadzony w latach 40. XIX wieku przez austro-węgierskich działaczy nacjonalistycznych dla określenia walki narodowowyzwoleńczej Słowian, 2) nurt w rosyjskiej myśli społecznej w drugiej połowie XIX wieku. Powstał jako reakcja na klęskę Rosji w Wojnie Krymskiej (1853–1856). U podstaw leży idea radykalnej różnicy narodów słowiańskich od innych narodów Europy, wnioski o konieczności unii narodów słowiańskich na czele z Rosją (ale bez Polski, która według panslawinistów, utraciła charakter słowiański i kieruje się na zachód). Idea panslawizmu opracowana jest przez N. Danilewskiego, N. Strachowa, A. Koszalewa. Jako ruch polityczny panslawizm zdobył częściowo biurokratyczne i militarne władze (hrabia N. Ichnatiew, książę W. Cherkaski, generałowie M. Charniajew, M. Skobelew, R. Fadejew). Pod koniec XIX wieku ideologia panslawizmu przeżyła kryzys i upadek, nieduże ożywienie – w przededniu I wojny światowej jako reakcja na wzmocnienie ekspansji niemieckiej”.

«славянство», под которым понимал племенную совокупность славян. Сравнивая же исторический процесс в России и на Западе, он, как и Н. Данилевский, был убежден, что славянской России необходимы внутренняя сила, крепость организации и дисциплины, чтобы защитить свою независимость от европейского натиска. Дистанцируясь от Запада (испытывая «тяготение на почтительном расстоянии»), Россия в то же время должна в себя вобрать и некоторые западные тенденции («национальную гармонию», «дух охранения в высших слоях общества»).

О необходимости единения славян говорили и представители меньших славянских народов. Странниками единения славянства были, например, примыкавшие к протестантизму мыслители Великого княжества Литовского С. Будный, Л. Зизаний, М. Смотрицкий, Я. Вислицкий, Н. Гусовский, Я. Длугаш и др.

Ближе к нашему времени начинает укрепляться более целостное, не ограниченное профессиональными рамками представление о путях единения славян. Влиятельными центрами утверждения единства славянства были в разные времена такие города, как Охрид, Тырново, Киев, Новогрудок, Белград, Минск. Но наибольшего влияния достигла Прага, которую называли «Славянскими Афинами». Здесь и состоялась в 1848 году первый Славянский конгресс, сформировалась сильная школа ученых-славистов. Здесь же, в Праге, проводились такие ответственные форумы, как Всеславянский съезд прогрессивных студентов (1908), I Международный съезд славистов (1929) и, наконец, в 1998 г. Всеславянский съезд³.

Rozpatruje autorka szczegółowo *w czym sens* (definicja J. Jaskiewicz) dezintegracji świata słowiańskiego, jakie miejsce ideolodzy zachodni przydzielają „wschodnioprawosławnemu światu” i in.

Współczesna doktryna polityczna RB stwarza wyjątkowy obraz kraju i jego miejsca na świecie. Wykorzystując mit o mękach i cierpieniach narodu na przestrzeni całej historii, oficjalna propaganda buduje ideę ofiarności Białorusi i mesjanizmu, polegają-

³ Я. С. Яскевич, *Основы идеологии белорусского государства. Вопросы и ответы*, ТетраСистемс, Минск 2004, s. 78–79.

„Jaki jest sens i znaczenie idei panslawizmu? W ostatnich czasach coraz częściej slychać apel do *jednoczenia się Słowian*, które zrodziło się w głębi stuleci. Program integracyjny wszystkich Słowian, tzn. wschodnich, południowych i zachodnich (europejskich), katolików, prawosławnych i in., nazywany jest *panslawizmem*. Jeszcze w czasach Rusi Moskiewskiej, za panowaniem Aleksieja Michajłowicza, pojawiły się idee i próby takiego zjednoczenia. Idei panslawizmu popierał znany rosyjski dyplomata XVII stulecia Afanasij Ordyn-Naszczekin, podkreślając konieczność ścisłego sojuszu z Polską, wzywając do zjednoczenia dwóch potężnych państw i dwóch wyzwań – katolików i prawosławnych. Później, rozpatrując różnice szlaków historycznych innych narodów słowiańskich (Bułgarów, Serbów, Czechów i in.), K. Leontjew uzupełnił pojęcie „sławizm” pojęciem „słowiaństwo” [słowiańszczyzna], pod którym pojmoval plemienną całość Słowian. Porównując zaś proces historyczny w Rosji i na Zachodzie, on, jak i N. Danilewskij, był przekonany, że Rosji słowiańskiej niezbędna są wewnętrzna siła, trwałość organizacji i dyscypliny, by chronić swoją niepodległość przed naciskiem europejskim. Zdystansowania się od Zachodu (doznając „ciążenie na pewnej odległości”), Rosja w tym samym czasie powinna była w siebie wchłonąć i niektóre tendencje zachodnie („harmonię narodową”, „duch ochrony w wyższych warstwach społeczeństwa”).

O konieczności jednoczenia się Słowian mówili i przedstawiciele mniejszych narodów słowiańskich. Zwolennikami jednoczenia się słowiaństwa byli, na przykład, dołączone do protestantyzmu myśliciele Wielkiego księstwa Litewskiego S. Budny, L. Zizanij, M. Smotrickij, Ja. Wislickij, N. Hussowski, Ja. Długasz i in.

Bliżej naszych czasów rozpoczyna wzmacniać się bardziej zintegrowane, nie ograniczone ramkami wyznaniowymi pojęcie o drogach jednoczenia się Słowian. Wpływowymi ośrodkami utwierdzenia jedności słowiaństwa były w różne czasy takie miasta, jak Oхрид, Тырново, Kijów, Nowogródek, Belgrad, Mińsk. Lecz największy wpływ osiągnęła Прага, którą nazywali „Atenami Słowiańskimi”. Tu i odbył się w 1848 r. pierwszy Kongres Słowiański, utworzyła się silna szkoła naukowców-slawistów. Tu zaś, w Pradze, przeprowadzały się takie ważne zjazdy, jak Wszechsłowiański Zjazd Studentów Progresywnych (1908), I Międzynarodowy Zjazd Sławistów (1929) i, nareszcie, w 1998 r. Zjazd Wszechsłowiański”.

cego na zachowaniu i uratowaniu cywilizacji wschodniosłowiańskiej. Zgodnie z tą koncepcją, przez długie lata państwo białoruskie było zachodnią forpocztą całej cywilizacji rusko-słowiańskiej i broniło ją przed wrogą agresją i zniszczeniem ze strony Zachodu. Również dziś Białoruś pozostaje jedynym krajem, który nie podporządkował się Zachodowi, zachował swój wyjątkowy system polityczny i pozostał wiernym sojusznikiem Rosji. Moskiewska akcja III Rzymu „zbierania ziem ruskich” znów rozkręca się na dobre rękami mińskiego wasala. Jedynie współczesna Ruś Biała nie zdradziła idei jedności narodów słowiańskich i dąży do odrodzenia potężnego słowiańskiego mocarstwa. A nawet bardziej, Białoruś jest liderem cywilizacji wschodnioeuropejskiej. Jak twierdził A. Łukaszenka: „Stykamy się z nowym wyzwaniem historii – kulturalno-ideologiczną agresją świata zachodniego. Mówiłem już o tym, jaką rolę mogą odegrać Białorusini w dziele ocalenia na obecnym etapie historycznym ogólnoludzkich wartości kulturowych, a w ostatecznym rozrachunku – ocalenia naszej cywilizacji”⁴. Jednak głównym elementem składowym nowego panslawizmu jest gloryfikowanie obrazu „бацькі” czyli „ojczulka”, a więc, jeszcze jednego „ojca narodu”. Chociaż w podręcznikach trudno jest znaleźć bezpośredni „kult jednostki”, im nie mniej wszystko wskazuje na jego postać. W bibliografiach literatury ideologicznej nazwisko Łukaszenki jest prawie zawsze umieszczane nie zgodnie z alfabetem, lecz na pierwszym miejscu i to nie tylko przed innymi autorami, ale także przed Konstytucją i Powszechną Deklaracją Praw człowieka. Każdy wniosek czy postulat opiera się na jego rzekomym autorytecie: „jak stwierdził prezydent”, „według słów p.”, „zgodnie z decyzją p.”, „jak słusznie podkreślił p.” i tak dalej. Cytowanie wypowiedzi tej osoby stało się gwarancją „prawdziwości i ważkości” tego czy innego faktu bądź wniosku. Białoruska ideologia jest jeszcze bardziej personifikowana niż – komunistyczna. Jednocześnie ze zwiększaniem roli prezydenta w życiu społeczeństwa odbywa się proces nadawania mu cech ponad naturalnych, boskich. Elokwencja jednego z brzeskich urzędników-lizusów zrodziła taką perłą werbalną, że Łukaszenka jest „trochę wyżej od Boga”⁵.

Sama przesłanka zjednoczenia i wspólnoty braterskich narodów przez długie lata była niemal podstawowym motywem polityki, a co za tym idzie – koncepcji ideologicznej. W ostatnich latach można zaobserwować powolne odchodzenie od idei panslawizmu na rzecz państwowego nacjonalizmu. Główna przyczyna tego zjawiska – rzekome pogorszenie stosunków z Rosją⁶.

Nadpis na billboardach w Mińsku: „Вместе – мы Беларусь”; wcześniej „Беларусь Россия вместе”, co stwarza iluzję, że Białoruś w tym marazmatycznym dla Europejczyka duccie państwowym jest górą.

⁴ „Nowa polityka ideologiczna” Białorusi przedstawiona przez prezydenta A. Łukaszenkę podczas spotkania z pracownikami administracji centralnej i lokalnej, duchowieństwem oraz rektorami wyższych uczelni w dniu 27 marca 2003 r.

⁵ Porównaj: przed ostatnimi wyborami prezydenckimi Cyryl – patriarcha Moskwy i Calej Rusi oświadczył, że Putin został postawiony na czele rządu „przez Boga”.

⁶ Szerzej patrz: P. Usau, *Związek Radziecki w granicach odrębnego państwa*, Społeczeństwo Białoruskie, Warszawa-Mińsk 2007, s. 44–50.

Chociaż w większości widowiskowe napięcia relacji białorusko-rosyjskich w postaci różnego rodzaju „wojen” handlowych i in. są, moim zdaniem, truistycznymi zabiegami socjotechnicznymi, *cyrk na drocie (czyli, jak mówią w Polsce, ruski cyrk)*, dzięki czemu szaty Łukaszenki – tego głównego janczara krainy, jako obrońcy niepodległości Białorusi od Rosji, coraz barwniejsze, bez skrupułów handlującego ze światem cywilizowanym więźniami politycznymi, traktując ich jak zakładników i wymagając różnego rodzaju okupów w formie jakichś preferencji, w tym finansowych. Działania pozorowane, pod wpływem których znajduje się ogromna część nawet opozycji, w biografii Łukaszenki ma dawną tradycję: jeszcze w 1994 r., w trakcie pierwszej kampanii wyborczej wymyślił zamach na siebie (sprawa lioznienska), co bierze swój początek jeszcze w „operetkowym” krymskim uwięzieniu Gorbaczowa na wyspie Foros w 1991 r. Ponadto do ratowania image’u Łukaszenki w pewnym momencie posłużoną się plotkami, że szykował zamach stanu w Rosji.

Łatwo zauważyć, że podejmowane przez Łukaszenkę tematy w debacie społecznej oraz kampanii wyborczej źle wróżyły powodzeniu i przeważnie przynosiły odwrotny efekt. Np., wykazywanie wsparcia języka białoruskiego, zwykle zapowiada zwężenie sfery jego funkcjonowania. W Brześciu białoruskojęzycznych pierwszoklasistów w tym roku szkolnym było 5. W 2010 r. w Grodnie do pierwszej białoruskojęzycznej klasy został przyjęty... jeden uczeń. Również tyle uczniów – czyli 1 osoba (Ялінка Сааф’ёва) uczestniczyło w jedynej klasie z białoruskim językiem nauczania w Mohylewie.

Inna, bardzo charakterystyczna cecha jego sposobu rządzenia: rękami innych urzędników celowo pogarsza sytuację (np. jakąś kategorię obywateli pozbawia się ulgi), a później osobiście poprawia ten stan rzeczy, przywracając status quo, co pozwala na osiągnięcie określonego efektu psychologicznego.

Współczesna Białoruś – europejska enklawa barbarzyństwa ustrojowego, państwo policyjne, w którym non-stop trwa kulturowa wojna domowa „Wikingowie” czyli współcześni barbarzyńcy, właściwie, *homo sovieticus*, na czele z Aleksandrem – wielkim Uzurpatorem, trzymającym w żelaznym uścisku wszystkie niemal dziedziny życia: od polityki po turystykę – kontra „Lićwinów” – europejskim Białorusinom – opozycjonistom-romantynom. W istocie, jest to orientalna despotia, jak Egipt przed arabską „wiosną narodów”, gdzie dyktatura udawała demokrację, a legitymizację władzy stanowiły sfalszowane wybory. Tłumiąc białoruskie akcje protestacyjne milicja ma rozkaz bić uczestników w twarz, dopuszczając maksymalne obrażenia.

Republika Białoruś dwadzieścia lat po upadku Związku Sowieckiego politycznie i gospodarczo pozostaje mocno zależna od Federacji Rosyjskiej, która będąc ogromnym krajem, właściwie największym terytorialnie państwem świata, prezentuje się nadal pod względem wartości ogólnoludzkich, żałośnie. Pod dyktando Rosji – tego (wg definicji demokrata Czubajsa) „liberalnego imperium”, realizującego doktrynę Kremla wypychania obcych wpływów z obszaru postradzieckiego, Białoruś, gdzie nadal dominuje

kult silniejszego, przemoc, strach i mafia, skutecznie tamuje rozwój cywilizacji europejskiej na swoim terytorium pod panslawistycznym płaszczkiem.

Bibliografia

Usau P., *Związek Radziecki w granicach odrębnego państwa, Społeczeństwo Białoruskie 2007*, Warszawa-Mińsk 2007, s. 44–50.

Яскевич Я.С., *Основы идеологии белорусского государства. Вопросы и ответы, ТетраСистемс*, Минск 2004, s. 78–79.

Шынкароў В.В., Раманава С.П., *Беларускі палітычны слоўнік, „Адукацыя і выхаванне”*, Мiнск 2011, s. 304.

Мельник В.А. , *Политические идеологии, „Вышэйшая школа”*, Минск 2009, s. 308.